

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ КОНТУРИ ФЕНОМЕНУ УСАМІТНЕННЯ

Порівняльний аналіз феноменів самотності та усамітнення, розгорнутий на тлі топіки індустріального суспільства.

Вступ

У сучасному глобалізованому суспільстві, в якому міжнаціональні та міжкультурні фрейми стираються за браком факторів розрізнення, з'являється новий вид хронотопу, для якого характерними є ущільнене відчуття простору і часу. І того, й іншого не вистачає, і особливо гостро це відчувають жител міст-мегаполісів, кількість населення яких перевищує кілька мільйонні показники, і з кожним роком, як свідчать дані соціологічних опитувань, продовжує зростати. Часто робочий день сучасного працівника починається ще до початку дня сонячного, нівелюючи у такий спосіб біологічний годинник власне працівника, і накладає відбиток на його внутрішнє відчуття часу (яке, за Є.Гуссерлем, відрізняється від зовнішнього, чітко нормованого стрілками годинника).

Простір, особливо ж простір олюднений, простір великого міста, також отримує нові конотації. Більшість із них мають негативну навантагу. Насамперед йдеться про різке зникнення, стирання меж інтимного простору, руйнування специфічної "body bubble", яка є індивідуальним виразником тієї дистанції, яка з необхідністю має бути дотримана між мною та іншим. Ця дистанція має як просторовий, так і мета рівень. У сучасному світі на цю дистанцію щоденно вчиняють напад сотні невідомих інших, гвалтуючи тим самим інтимний простір приватності. Перенасичення населенням, яке вже давно спричинило негативні наслідки для екосистем міст, одночасно призводить до реверсії соціального, про що писав Ж.Бодріяр у статті «Місто і ненависть» [1]. Інший у ситуації реверсії соціального стає небажаним, ба навіть ворожим і безликим співприсутнім, що лише своїм мовчазним буттям поряд вже констатує крах вашої власної приватності.

Олюднений простір міст стає тими звичними декораціями, на фоні яких розгортається драма життя сучасної людини. Звершуючи міжміську мандрівку автомобілем, міщанин вже не насолоджується величчю незайманих краєвидів, безкраї зелені некошені поля вже не викликають у нього почуття захвату і піднесення, око констатує незвичність безкрайності ландшафтів, простір здається порожнім і незаптишим, необжитим. Дивує широчінь неба, не порізаною на квадратики. Ось, нарешті, з'являються рекламні щити по обидва боки дороги, як велеті-опікуни, що не дадуть міщанину збитися з дороги, заповідливо підказуючи йому про місце розташування найближчого супермаркету.

На тлі конфлікту, що виникає між потребою індивіда на приватний простір і мовчазним тиском деперсоніфікованої маси, що не дозволяє їй бути реалізованою, постає проблема усамітнення. Безсумнівно, проблема усамітнення корелює з проблемою самотності, з боку незацікавленого спостерігача вони, на перший погляд, можуть здатися тотожними. Проте, вдавшись до детальнішого аналізу, мож-

на виявити їхню векторну протилежність.

Постановка завдання

Автор має на меті здійснити порівняльний аналіз феноменів самотності та усамітнення, визначаючи їхні точки перетину, а також вдається до дескрипції феномену усамітнення, що протиставляється де-структивним практикам соціального життя індустріальної доби.

Основна частина

Описуючи самотність як психологічний стан, ми, в першу чергу, говоримо про соціальну ізоляцію, яка його спричинила. Ту ж саму характеристику має і феномен усамітнення – це стан відокремленості від соціуму, проте відокремленості добровільної. Для людини, яка почуває себе самотньою, це відчуття сприймається як вигнання, вона бачить себе відштовхнутою, залишеною, відкинутою, сторонньою, самотником, зайвою людиною, недооціненою по заслугам [4, 41], тобто вона констатує невідповідність бажаного з дійсним, залишаючись незадоволеною. Бути самотнім означає відчувати дисонанс, який виникає з неможливості встановлення чи відновлення зв'язку, контакту, стосунку з іншим. Під «іншим» можемо розуміти соціальний світ (найпоширеніша іпостась самотності, яка виражається в соціальному відчуженні, неможливості встановлення контакту в соціальній групі), культурне відчуження (яке переживають мігранти на чужині як наслідок комунікаційного та культурного вакууму, в цьому плані показовою є праця Юлії Крістевої «Самі собі чужі», в якій авторка описує екзистенційні стани чужинця, приреченого на самотність завдяки своїй відмінності [2] А також «іншим» можна назвати світ природи (і тут варто згадати екологічну етику Ганса Йонаса), людину, з якою можливо встановити відношення «Я-Ти», народивши виняткову реальність «Ми», і, насамкінець, під «Іншим» можемо розуміти область трансцендентного, сакрального. Ще одним із рівнів, на якому може розгортатися драма самотності, є рівень «Я», взятого у відношенні до себе самого. Вона виявляється у самовідчуженні внаслідок конфлікту чи кризи власного життєвого проекту.

Якщо самотність – це ситуація втраченого зв'язку, то усамітнення – це стратегічна втеча від інших, яка має життєствердний відтінок. Людина бажає залишитися на самоті аби почути тихий звук камертону, згідно з яким вона зможе налаштувати розхристані струни власного духу, і, можливо, навіть спробувати заграти на них досі невідому мелодію.

На перший погляд, самотність і усамітнення можна зрозуміти як схожі ситуації, позначені відсутністю контакту з іншими. Проте якщо в першому випадку такий контакт є рятівним, він виявляється тією точкою опори, спершись на яку людина може перевернути Землю, то у другому випадку ця точка вже дана, і вона лежить у глибинах духу самотника.

Самотність, на відміну від усамітнення, неможливо вибрати, це завжди ситуація нашого питання, на яке ніхто не волів дати відповіді. Воно зависає в повітрі, тисне тягарем немовленості, недовершеності нашого буття. «У самотності неможливо перебувати, у ній можна лише бути... Вона є стан, ситуація, яку наша мова висловлює через категорію буття, а не пере-бування» [10, 13.]. Натомість усамітнення є добровільним самоусуванням із соціального світу задля розкриття особистісного, творчого потенціалу самітника. Усамітнення є тією ситуацією, яка сприяє шліфуванню духу людини, допомагає їй усвідомити і викарбувати ті тонкі грані, які й складають коштовне осердя людського «Я».

Фундаментальною тезою філософії екзистенціалізму є визначення людини як істоти, для якої існування передє сутності. Її життя розглядається як завдання, проект, який має мільйони варіантів вирішення, а сама людина визнається єдиним легітимним творцем чи конструктором власної долі. Проте коли це оптимістичне визначення теоретичних засад людського буття стикається з прагматичною дійсністю, постає питання: у який спосіб людина може виховати в собі особистість, перебуваючи в системі соціальних координат, які тяжіють до норм і стандартів, але аж ніяк не винятків? Як зазначає Е. Фромм, «абсолютно очевидно, що наш індустріальний світ до цих пір не знайшов відповіді на питання: яким чином може бути здійснений гуманістичний індивідуалізм на противагу індустріальному бюрократизму, який і сьогодні керує всім нашим життям?» [7, 46.].

Олюднюючи й облаштовуючи природу, модифікуючи її відповідно до власних потреб, людина досягла значних успіхів, забезпечивши собі біологічне виживання. Ба, навіть не виживання, а комфортне життя, що з кожним днем може бути збагачене новою низкою зручностей, які перетворилися на самоціль. Людина випустила з поля зору найважливіше – саму себе, ставши звалищем випадкових стереотипів та вкрадених думок, навмання скомбінованих у подобу ідентичності. Протягом ХХ століття сотні разів у філософській літературі з'являлися констатації кризи людського духу, що пов'язана зі зміщенням акценту з питання про сенс життя на завдання прожити його якнайзручніше. В цьому контексті показовою є праця Еріха Фромма «Людина для себе». Вже у назві роботи виражена основна методологічна настанова всього твору – вимога повернутися до гуманістичної антропоцентричності, розкрити сутність людської природи, щоб дозволити їй бути собою, «бути людиною для себе» [8, 16]. Гуманістична етика, за Е.Фроммом, стверджує не постулат про те, що людина займає центральне місце у всесвіті, а наголошує на тому, всі її ціннісні та життєві максими формуються відповідно до особливостей її існування і мають значення лише в контексті її існування [8, 25]. Для Е.Фромма вірною є антична сентенція про те, що людина є мірою всіх речей, оскільки вони мають цінність і зміст відповідно до її вподобань.

Запорука щастя, за Е.Фроммом, полягає в саморозкритті виняткового творчого осердя особистості, не схожого на інших, а тому самотнього. «Людина є одночасно і самотньою, і перебуває в тісному зв'язку з представниками людського роду. Вона са-

мотня, тому що вона – унікальна, немає більше нікого і нічого тотожного їй, і вона усвідомлює себе відокремленою особою. Людина самотня, коли їй необхідно здійснити особисту оцінку, самостійно прийняти рішення, спираючись тільки на свій розум. Але все ж самотність несприятлива для людини. Людина не може стерпіти відокремленості від ближніх. Її щастя можливе лише за умови існування почуття солідарності з ближніми, зв'язку з минулими і майбутніми поколіннями» [8, 64]. Самотність, в іпостасі усамітнення, є ситуацією самоконструювання, станом, коли людина визначається і звітує собі про ті світоглядні орієнтири, які вона свідомо обрала і відповідно до яких буде чинити. Для цього усамітнення є необхідною вимогою, адже тільки усвідомивши дистанцію, яка відділяє нас від інших, можна зрозуміти свою відмінність, унікальність, свободу вибору, яка часто стає тягарем.

З другого боку, сама вимога індивідуалізації, розкриття виняткового особистісного потенціалу неодмінно супроводжується самотністю. Людина стає відповідальною за свій вибір, має звітувати і приймати наслідки своїх дій. Зазвичай відповідальність є тягарем, який обмежує подальше спонтанне волевиявлення істоти, змушує рахуватися з волею іншого та законом. Отже, крім розвитку особистості, процес індивідуалізації пов'язаний із відчуттям самотності, що зростає відповідно до творчого поступу особистості. «Первинні зв'язки забезпечують фундаментальну єдність з навколишнім світом, і відчуття безпеки. В міру відособленості дитини від цього світу вона починає усвідомлювати свою самотність, свою окремішність від інших. Ця окремішність від світу, який порівняно з індивідуальною істотою здається запаморочливо величезним, потужним, а іноді навіть небезпечним, загрозливим, породжує відчуття беззахисності і тривоги. Поки людина була невіддільною частиною світу, поки не усвідомлювала ані своїх можливостей, ані наслідків індивідуальних дій, їй не доводилося і боятися. Але перетворюючись на індивіда, вона залишається сам на сам зі цим світом, запаморочливим і грізним» [9, 33]. Отже, усвідомлення відділеності від світу поєднується з відчуттями самотності і безпорадності, від яких хочеться втекти, розчинитись у групі, або ж вибрати позитивний шлях творчого самовираження, який не знищує індивідуальність і сприяє досягненню єдності з ближніми, а не підкоренню їм. Цьому Е.Фромм присвячує одну з найпопулярніших своїх робіт під назвою «Втеча від свободи», лейтмотивом якої є теза про творчий характер природи людини, запорукою здійснення якого є свобода самоздійснення.

Ця теза мислителя прозирає крізь більшість його текстів і є однією з фундаментальних основ його філософії. Проте він не зупиняється на самому способі досягнення людської автентичності, творчої індивідуальності. На нашу думку, усамітнення, що постає з потреби відділитися від бездиханних ритмів соціуму, головною настановою якого є настанова до над-споживання, і є тим станом, в якому особистість має змогу відновити гармонію внутрішнього світу, «примиритися з собою» і накреслити перспективи власного майбутнього.

Про цілющий вплив усамітнення на консолідацію

людського духу вказували ще романтики. Романтизм як особливий виток людського духу відображав настрої перехідної доби, фактично саме романтизмом закінчується епоха, яку називають класикою, і саме ним знаменується перехід до модерного світо розуміння. Романтизм являє собою реакцію на тотальну регламентованість, кодифікованість та нормативність соціального життя, що обмежують свободу індивіда. Світ культури уявляється як своєрідний каркас, що полегшує функціонування самого соціального механізму, проте заважає кожному з його членів прозирати за те, що за ним ховається – саме буття. Отже, між буттям і готовими сенсами культури лежить прірва, яку романтики прагнули подолати, вдаючись до естетизації природи та створення культу усамітнення.

В цьому плані показовою є праця представника французького Просвітництва Ж.-Ж. Руссо «Прогулянки самотнього мрійника», яку він пише на схилі літ після повернення з еміграції (після сварки з Д.Юмом) та розриву з колишніми однодумцями Д.Дідро, П.А.Гольбахом, перебуваючи в стані песимістичного настрою. Ж.-Ж.Руссо в час написання «Прогулянок» вів усамітнений спосіб життя, існував на мізерні кошти і шукав втіхи в самотніх прогулянках. Відчуття радикальної самотності культивується Ж.-Ж. Руссо, в ньому він знаходить своєрідну втіху. «Ось я один на землі, без брата, без ближнього, без друга – немає в мене іншого співбесідника, крім себе самого... А я – що таке сам, відірваний від них і від всього?...» [3, 535.]. Це початкова точка розмислів філософа – усвідомлення стану космічної відризаності від решти світу, в якому міститься джерело його щастя. Ким є людина, запитує мислитель, яке вона може дати собі визначення, якщо не через свій стосунок до Іншого? Горе стало поштовхом до написання автобіографічної книги, на сторінках якої можна поспостерігати за динамікою самотності у філософа: на початку вона конотує з гострим почуттям нестачі, браку іншого, проте наступні сторінки висвітлюють її позитивну трансформацію – самотність перетворюється на джерело втіхи і світлої радості, на тлі якої філософ співає оду власному духу. «Самотній до кінця життя, бо лиш в собі я знаходжу втіху, надію і мир, я не повинен і не мушу займатися нічим, окрім самого себе... Віддаюся ж повністю відрадному спілкуванню із власною душею, раз вона – це єдине, чого люди не можуть мене позбавити» [3, 538]. За цими словами прозирає історія самотності філософа, адже самотність народжується з розчарувань. Саме тому філософ оспівує власну самотність, знаходячи в ній найбільшу втіху, адже всі радощі, які супроводжують взаємність іншого, плінні, як плінна і сама взаємність.

Ось такі розмисли Ж.-Ж.Руссо супроводжують його прогулянки: «Ці години самотності і розмірковувань – єдині за весь день, коли я буваю вповні самим собою, володію собою повністю, без завад, і можу насправді судити про себе, що я є таким, яким природа побажала мене створити...» [3, 541]. Філософ указує на позитивний бік ситуації усамітнення – тільки перебуваючи на самоті, зачинившись від гамору і буденної метушні, можна цілком бути собою, не грати відповідну до статусу соціальну роль, не

вдягати маску чиновника, робітника, сусіда і т.д. Усамітнвшись, людина має шанс зазирнути собі в обличчя, хоча цей акт вимагає неабиякої сили волі. Не випадково сучасній людині простіше дивитися телевизор, аніж у дзеркало.

«Будь сам собі опорою», – давня буддистська сентенція, в істинності якої з легкістю погодився би Ж.Ж.Руссо. Шукати підтримки в іншому легше і простіше, адже це означає перекладати тягар відповідальності зі своїх плеч на чужі, а ось знаходити в собі самому енергію і рішучість, плекати самодостатність – це гідний проект, який можна реалізовувати безкінечно. Далі Ж.-Ж.Руссо пише: «Таким чином я пізнав, що джерело істинного щастя в нас самих і що люди неспроможні зробити нещасним того, хто хоче бути щасливим... Гуляючи насамоті, я іноді переживаю піднесення, захоплення, і цією радістю я завдячую моїм гонителям: без них я ніколи би не дізнався про ті скарби, які я носив у собі самому» [3, 542]. Отже, усамітнення спонукає до інтроспекції, до зосередженого вдивляння в глибини власного «Я», і раптом те, що до сьогодні здавалося лише різким болем, виявиться коштовною перлиною.

Ж.-Ж.Руссо пише про ціль власного усамітнення: «...Я розпочав строгий перегляд сього свого внутрішнього світу, щоб надати йому до кінця життя той порядок, який я хотів би бачити перед смертю» [3, 551]. Отже, ціллю втечі від світу для філософа була переоцінка власної життєвої позиції з точки зору вічності. Перед лицем смерті все ілюзорне і несуттєве зникає, залишається лише найважливіше, те, з чим не соромно стати перед судом вічності.

Усамітнення тільки на початку для філософа мало відтінок самотності, нестачі інших, згодом же набуло рис принципової непотрібності цих інших, ба, навіть ворожості до них. Кожна хвилина поряд з іншим – це хвилина, вкрадена у себе самого. Ж.-Ж. Руссо пише: «Цей час я можу назвати початком періоду повного зречення світу і того пристрасного потягу до самотності, яка з тих пір мене не полишала. Праця, до якої став, могла бути закінчена не інакше, як у повному усамітненні: вона вимагала тривалих і спокійних розмірковувань, які терплять метушні, що панує суспільстві. Це змусило мене на деякий час перейти до іншого способу життя, який так мені сподобався, що, перериваючи його, я повертався з радістю на серці... люди примусили мене жити в самотності, і я відкрив, що віддаляючи мене від свого середовища, щоб зробити мене нещасним, вони зробили для мого щастя більше, ніж міг би зробити я сам» [3, 551]. Заробляючи мізерні, але достатні для фізичного виживання кошти, мислитель міг натомість користуватися вдосталь вільним часом, витраченим на усамітнені стратегічні втечі в самого себе.

Дійсно, над цим питанням потрібно замислитись нам, людям, які живуть в еру над-споживання: скільки людині потрібно речей для життя? Одяг, просте помешкання, невиваглива їжа і дві-три книги для натхнення. Це той достатній мінімум, виходити за рамки якого для багатьох попередніх поколінь вважалось за розкіш.

Проте повернемося до ходу думок Ж.-Ж.Руссо, який доводить до логічного завершення свою рафі-

новану практику усамітнення. «Короткі хвилини екстазу і пристрасті, якими б яскравими вони не були, тим не менше... являються тільки точками, що розкидані на лінії життя. Вони швидкоплинні й занадто рідко трапляються, щоб визначати стан, в якому живе людина, в той час як щастя... складається не зі швидкоплинних миттєвостей, а є станом цільним і постійним, що не потребує нічого яскравого, а його чари зростають завдяки його тривалості, кінець кінцем перетворюючись на найбільше блаженство» [3, 576]. Перебуваючи наодинці із собою, філософ досягає того стану саморозуміння і душевної гармонії, яка наповнює миром внутрішній світ, маючи відтінок світлої тихої радості. «Чим насолоджуватися тепер? Нічим зовнішнім по відношенню до себе, нічим, крім самого себе і власного існування; поки триває цей стан, ти задоволений собою, як бог» [3, 577]. Експерименти інтроспекції, описані Ж.-Ж.Руссо, мають багато спільного з буддійськими практиками медитації та самоспостереження, і це питання може стати темою для іншого дослідження.

Знаково, що про самотність у науковій літературі прийнято дискутувати, критикувати й обговорювати способи її подолання, в той час як про усамітнення не пишуть – ним займаються. Цікавим видається експеримент, проведений в Америці в середині 40-х рр.. ХХ століття Генрі Девід Торо, що відомий сучасникам завдяки низці полемічних творів, присвячених критиці соціального життя індустріальної цивілізації. Постать Г. Торо відносять до клубу американських трансценденталістів (як вони самі себе називали), одним із головних ідейних провідників яких був Ральф У. Емерсон.

Експеримент, проведений Г.Торо, полягав у добровільному усамітненні на березі Уолденського озера, яке тривало два роки і два місяці. Вчинок Г.Торо так би і залишився прикладом юнацької «робінзонади», якби не книга, яку він написав згодом, «Уолден, або життя в лісі», в якій він оповідає причини свого експерименту, а також нотує продуману критику тогочасного американського суспільства, стверджуючи тезу про неможливість повноцінного життя для людини в умовах індустріальної цивілізації [5]. Ось одна зі знакових думок Г.Торо: «Більшість людей навіть у нашій відносно вільній країні помилково або просто через невігластво так захоплені вигаданими клопотами і зайвими важкими справами життя, що не можуть зібрати її найкращих плодів... У робітника немає дозвілля, щоб плекати в собі людину, він не може дозволити собі людських відносин з людьми, бо це знецінить його на ринку праці...Сама простота і оголеність життя первісної людини мала хоча б ту перевагу, що вона була тільки гостем приро-

ди...Тепер ми не зупиняємося на коротку ночівлю, ми осіли на землі і забули про небо» [6]. Експеримент, проведений Г.Торо, засвідчує цінність практики усамітнення, яка допомагає відновити втрачену взаємність із природою і самим собою. Спадщина Г.Торо вимагає детальнішого аналізу його поглядів, що може бути в іншому дослідженні (нагадаємо, що повне зібрання творів американського філософа становить 20 томів, 14 з яких - його «Щоденник», для вітчизняного читача доступні лише декілька його творів у російському перекладі).

Висновки

Стан фізичної ізоляції людини від соціуму має дві протилежні за векторною спрямованістю іпостасі: перша традиційно називається «самотністю» і позначає стан духовного дисонансу людини із світом та із собою, неможливості встановлення цілющої взаємності. Самотність не обирають, її намагаються позбутися, адже вона супроводжується відчуттям гострої нестачі іншого. Усамітненням можна назвати цілком протилежний феномен. Воно має позитивний характер, обирається самотником добровільно і має на меті витворення цілісної особистості, здатної бачити і насолоджуватися красою світу.

Усамітнення може стати тією потаємною територією, прихистком, у межах якої самотник буде черпати енергію для творчості. Такі стратегічні втечі в самого себе необхідні для того, щоб, відновивши гармонію власного «Я», людина могла вийти в простір діалогу достойним співбесідником.

Список літератури

1. *Бодрийяр Ж.* Город и ненависть. - http://www.ruthenia.ru/logos/number/1997_09/06.htm
2. *Крестева Ю.* Самі собі чужі. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
3. *Руссо Ж.-Ж.* Прогулки одинокого мечтателя // Руссо Ж.-Ж. Избранное: Исповедь; Прогулки одинокого мечтателя / Пер.с фр.; Коммент.И. Верцман, Д.Горбова. – М.: ТЕРРА, 1996. – с. 535-619.
4. *Садлер У.А., Джонсон Т.А.* От одиночества к анонии // Лабиринты одиночества: Пер.с англ./ Сост., общ.ред. и пред. Н.Е.Покровского.- М.: Прогресс, 1989. - с.21-52.
5. *Старцев А.И.* Генри Торо и его Уолден.- <http://www.litru.ru/?book=41505&page=2>
6. *Торо Г.Д.* Уолден, или жизнь в лесу. Пер. - З.Александрова. М.: "Наука", 1979. - <http://lib.ru/INPROZ/TORO/walden.txt>
7. *Фромм Э.* Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с
8. *Фромм Э.* Человек для себя. – Минск: Харвест, 2004. – 350 с.
9. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Пер. с англ. Г.Ф.Швейника, Г.А. Новичковой. 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2008. – 254 с
10. *Хамитов Н.В.* Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. – К.: Гранслов, 2000. – 252 с.

И.В. Игнатенко

ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ КОНТУРЫ ФЕНОМЕНА УЕДИНЕНИЯ

Сравнительный анализ феноменов одиночества и уединения, проведенный на тле культуры индустриального общества.

I. Ignatenko

PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL SHAPES OF THE PHENOMENON OF SOLITUDE

This comparative analysis of solitude and privacy is made according to realities of industrial society.

